

• ۸۸۱۳

۱۳۸۱ / ۹ / ۲۰

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
دانشگاه قم

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
دانشگاه قم

پایان نامه کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث

«موضوع»

پژوهشی در فروق لغات در قرآن کریم

استاد راهنما

جناب آقای دکتر محمدکاظم شاکر

استاد مشاور

جناب آقای دکتر جعفر نکونام

۴۲۵۵۰

نگارش:

غلامرضا بهنام

تابستان ۱۳۸۱

تقدیم به:

این پژوهش ناقابل را به معلّم
اخلاق، و استاد بزرگوارم جناب آقای
محمدعلی انصاری که هر چه در زمینه
تفسیر قرآن دارم از وجود پاک و گرانقدر
ایشان است هدیه می‌نمایم. براستی ایشان
بودند که دریچه‌های نوی از تفسیر قرآن را به
روی من گشودند. امیدوارم حضرت استاد
بر من منت نهاده و در سلک شاگردان
خویش جایم داده و از دعای
خیر فراموشم ننمایند.

تقدیر و تشکر:

بر خود فرض می‌دانم که از بذل عنایات استاد مهربان و بزرگووارم جناب آقای دکتر **محمد کاظم شاکر** که در تمام طول تحقیق یار و یاور و مایه دلگرمی من بوده‌اند نهایت سپاسگزاری را بنمایم. خداوند سعادت دنیا و آخرت را به ایشان عنایت فرموده و سایه با برکتشان را بر سر همه عاشقان علوم قرآنی پاینده بدارد.

و نیز از استاد عزیزم جناب آقای دکتر **جعفر نکونام** بخاطر زحماتشان کمال تشکر را دارم و امیدوارم تواضع و خوشرویی ایشان الگوی من در طول زندگی باشد.

و نیز از برادر مهربان و عزیزم جناب آقای **محمد باقر جعفری** بخاطر حروفچینی کامپیوتری پایان‌نامه کمال تشکر را دارم و اگر زحمات ایشان نبود موفق به این امر نمی‌شدم.

از پدر بزرگووارم و **مادر** مهربانم که زندگی ساده و پاکشان مرا به سمت قرآن سوق داده است و هر چه دارم از برکت وجود گرانقدر آنهاست بسیار متشکر و سپاسگزارم.

از ایثارها و گذشت‌های **همسرم** نیز فراموش ننموده و برایش سعادت دنیا و آخرت آرزو می‌کنم.

از **خواهرم** بخاطر کمک در نگارش چکیده پایان‌نامه به زبان انگلیسی

متشکرم.

چکیده:

برجسته‌ترین وجه اعجاز کلام الهی، جنبه فصاحت و بلاغت فوق‌العاده آن است. واژه‌گزینی آن شگفت‌انگیز است و ظرافت‌های بیشمار آن بسی عجیب. در همین راستا از دیرباز مبحث «ترادف و عدم ترادف در قرآن» که در ارتباطی تنگاتنگ با الفاظ زیبای قرآن قرار دارد، بیان و بنان و اندیشه‌ی متفکران عرصه علوم قرآن را به تکاپو واداشته است تا بدانجا که نظرات مختلفی را در این خصوص ابراز کرده‌اند. اما حق آن است که هیچ یک از واژه‌های به ظاهر مترادف نمی‌تواند جای دیگری را بگیرد و این حقیقتی است که اعراب خالص و برخوردار از فصاحت و بلاغتی که قرآن در میان آنها نازل شده بود خوب درک کرده بودند.

این پایان‌نامه برای روشن ساختن این حقیقت که ترادف در قرآن وجود ندارد، مشتمل بر فصلهای زیر است:

فصل اول: در بردارنده کلیاتی مشتمل بر بیان مسئله، توضیح اصطلاحات، پیشینه تحقیق و... است.

فصل دوم: شامل مباحث نظری پیرامون فروق لغات و موافقان و مخالفان در این باره می‌باشد.

فصل سوم: ده نمونه از واژگان به ظاهر مترادف را مورد بررسی قرار داده و فروق آنها را در این فصل آشکار کرده‌ایم.

کلید واژه‌ها: ترادف - فروق - مفردات قرآن - تفسیر - فقه اللغة

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
فصل اوّل	
کلیّات	
۱.....	بیان مسئله (۱ - ۱)
۱.....	توضیح اصطلاحات (۲ - ۱)
۳.....	پیشینه موضوع (۳ - ۱)
۷.....	سوالات تحقیق (۴ - ۱)
۷.....	روش تحقیق (۵ - ۱)

فصل دوّم

مباحث نظری پیرامون فروق لغات

۱۰.....	فروق لغات در زبان (۱ - ۲)
۱۱.....	فروق لغات در زبان عربی (۲ - ۲)
۱۴.....	مخالفین فروق در زبان عربی و نظریات آنان (۱ - ۲ - ۲)
۱۵.....	ادله مخالفین فروق در زبان عربی (۲ - ۲ - ۲)
۱۸.....	موافقین فروق در زبان عربی و نظریات آنان (۳ - ۲ - ۲)
۲۱.....	ادله موافقین فروق در زبان عربی (۴ - ۲ - ۲)
۲۲.....	فروق لغات در قرآن کریم (۳ - ۲)
۲۳.....	قائلین به فروق در قرآن کریم (۱ - ۳ - ۲)

فصل سوّم

لغات به ظاهر مترادف و فروق آنها

۲۷.....	ایتاء و اعطاء (۱ - ۳)
---------	-----------------------

صفحه

عنوان

۴۴.....	طلع و بزغ.....	(۲-۳)
۵۷.....	جیاد، عادیات، خیل، خیر.....	(۳-۳)
۸۰.....	شریعة، ملّة، دین.....	(۴-۳)
۱۰۶.....	جوع، مخمصة، مسغبة، املاق.....	(۵-۳)
۱۱۹.....	جدث، قبر.....	(۶-۳)
۱۳۳.....	بركة، زیادة.....	(۷-۳)
۱۴۶.....	کوکب، نجم.....	(۸-۳)
۱۶۴.....	بطانه، ولیجه.....	(۹-۳)
۱۷۸.....	سبیل، صراط، طریق.....	(۱۰-۳)
۱۹۸.....	فهرست منابع.....	-
۲۰۵.....	چکیده انگلیسی.....	-
	کشاف الفاظی که ادعای ترادفشان شده است به نقل از کتاب: الترادف فی القرآن	-
۲۰۶.....	الکریم: محمد نورالدین المنجد.....	-

فصل اوّل

«کلیّات»

۱ - ۱ بیان مسئله

همان طور که از عنوان پایان نامه بر می آید تلاش مختصر ما «پژوهشی در فروق لغات قرآن کریم» نام گرفته است. بدیهی است که در این مختصر و با بضاعتی بسیار ناچیز، ما نمی توانستیم به تمام زوایای این بحث وارد شده و در آن به غور بپردازیم؛ لذا بعد از مطرح کردن بحث کلی در زمینه ترادف و یا عدم آن در زبان به طور اعم و در زبان عربی به طور عام و نهایتاً در قرآن به طور خاص، به بیان ده مورد از الفاظی که گمان به ترادف آنها برده شده پرداخته و سعی کردیم فروق آنها را آشکار نمائیم.

۱ - ۲ توضیح اصطلاحات

قبل از این که اصطلاح ترادف و فروق را توضیح دهیم بهتر آن است که ابتدا این دو واژه را از نظر معنای لغوی و لو در حدّ مختصر بشکافیم.

خلیل ابن احمد فراهیدی (متوفای ۱۷۵ ه. ق) می گوید:

«هر چه به دنبال چیزی دیگر بیاید رَدْف آن چیز نام دارد و هنگامی که چیزی پشت سر چیز دیگری بیاید به آن ترادف می گویند. جاء القوم رُدْفی: آن قوم پشت سر هم رسیدند.»^(۱)

احمد بن فارس می گوید:

«ر - د - ف، اصل واحدی دارد که بر دنبال کردن یک چیز دلالت می کند لذا ترادف به معنای تابع می باشد. به شب و روز چون پشت سر هم می آیند رَدْفان گفته می شود.»^(۲)

۱ - خلیل بن احمد فراهیدی، ترتیب کتاب العین، ج ۱، ص ۶۷۰.

۲ - احمد بن فارس بن زکریا، معجم مقاییس اللغة، ج ۲، ص ۵۰۳.

خلیل در مورد فرق می گوید:

«الفرق: تفریق بین شیئین حتی یتفرقا؛ فاصله انداختن بین دو چیز به گونه‌ای که کاملاً از هم جدا شوند. به گروهی از افراد [که خود را از جمع جدا کرده‌اند] فِرَق می‌گویند.»^(۱)

و احمد بن فارس در مورد فرق می گوید:

«ف - ر - ق اصلی صحیح است که دلالت می‌کند بر تمایز و جدایی بین دو چیز. کتاب خدا را به

علت جداسازی حق از باطل، "فرقان" نامیدند.»^(۲)

«و اما ترادف در اصطلاح آن است که دو لفظ یا بیشتر بر یک معنا دلالت کنند و این همان است که در

انگلیسی به "Synonym" تعبیر می‌شود.»^(۳)

به گفته جرجانی ترادف اتحاد در مفهوم است و دیگر آن که ترادف در پی هم آمدن الفاظ مفردی

است که بر یک چیز به اعتبار واحد دلالت دارند.»^(۴)

یکی از محققان در تعریف ترادف چنین می‌گوید:

«ترادف عبارت است از این که دو یا چند لفظ مفرد به اعتبار واحد و در محیط پیدایش واحدی بر

یک معنا دلالت کنند، آن هم دلالتی حقیقی، اصیل، و مستقل.»^(۵)

هر کدام از شروط پنج‌گانه‌ای که در تعریف اخیر یافت می‌شود پاره‌ای از موضوعات را از دایره

ترادف خارج می‌سازد.»^(۶)

۱ - پیشین، ج ۳، ص ۱۳۹۰.
 ۲ - احمد بن فارس، همان مأخذ، ج ۴، صص ۴۹۳ - ۴۹۴.
 ۳ - گاصد یاسر الزیدی، فقه اللغة العربیه، ص ۱۶۸.
 ۴ - ر.ک: شریف علی بن محمد جرجانی، التعریفات، ص ۷۱.
 ۵ - محمد نورالدین المنجد، الترادف فی القرآن الکریم بین النظرية و التطبيق، ص ۳۵.
 ۶ - ر.ک: همان، ص ۳۵.

موضوعات خارج شده از دایره ترادف	شرط	
کلماتی که دلالت بر یک ذات و یک صفت می‌کنند مانند: سیف و صارم؛ یا دلالت بر دو صفت مانند: صارم و مهتد؛ یا دلالت بر صفت و وصف صفت می‌کنند مانند: ناطق و فصیح.	به اعتبار واحد	۱
الفاظ متداخلی که قبیله‌های مختلف بر معنای واحدی وضع کرده‌اند.	محیط پیدایش واحد	۲
الفاظ مرکب، معانی مجازی، اسباب بلاغی.	دلالت حقیقی	۳
الفاظی که در نتیجه تحوّل در تلفّظ یا دلالت بر معنای واحدی با یکدیگر برخورد کرده‌اند.	دلالت اصیل	۴
توابع، تأکید.	دلالت مستقل	۵

و اما فروق در اصطلاح عبارت است از معتقد شدن به این حقیقت که، در هر یک از دو واژه‌ای که عرب بر یک معنا اطلاق کرده است مفهومی وجود دارد که در دیگری نیست. ممکن است این مفهوم را درک کرده و بشناسیم و حتی از آن خبر دهیم و ممکن است بر ما پوشیده باشد؛ اما اینطور نیست که بگوئیم اعراب فصیح در گذشته نیز از آن آگاهی نداشته‌اند.^(۱)

۱ - ۳) پیشینه موضوع

در این زمینه (فروق اللغات) متأسفانه چندان کار نشده است گرچه در نقطه مقابل (یعنی بحث ترادف) کارهای بسیار زیادی صورت گرفته و تألیفات بی شماری نگاشته شده است. دلیل این امر آن است که نظریه اقرار به ترادف در قرآن بر انکار آن تقدم زمانی دارد.

ما در این قسمت به معرفی شش کتاب که در زمینه فروق لغات نوشته شده است می‌پردازیم. آن کتب عبارتند از:

۱ - معجم الفروق اللغویة از ابو هلال عسکری.

۱ - ر.ک: عایشه عبدالرحمان بنت الشاطی، الاعجاز البیانی للقرآن و مسائل ابن الازرق، ترجمه حسین صابری، ص ۲۲۴.

۲ - الکلیات از ابوالبقا.

۳ - فروق اللغات فی التمییز بین مفاد الکلمات از نورالدین بن نعمه الله جزائری.

۴ - الاعجاز البیانی از دکتر بنت الشاطی.

۵ - الفروق اللغویة و اثرها فی تفسیر القرآن الکریم از محمد بن عبدالرحمان بن صالح الشایع

۶ - الترادف فی القرآن الکریم بین النظریة و التطبيق، محمد نورالدین المنجد.

۱ - ابو هلال عسکری (متوفای ۳۹۵ هـ. ق) معجم الفروق اللغویة

ابو هلال در مقدمه کتابش چنین می گوید:

«پس از حمد خداوند و سلام و صلوات بر پیامبر اکرم ﷺ من پس از بررسی به این نتیجه رسیدم که در تمام رشته های مختلف علوم و فنون کتابهای فرعی نوشته شده است بطوری که رشته ها و فروع گوناگون آن علوم را در بر گرفته است ولی در علمی که از تفاوت میان کلمات قریب المعنا بحث کند و تفاوت کلماتی که معانی آنها به هم نزدیک است همچون کلمات: علم و معرفة، اراده و نیت، خطا و غلط و نظایر اینها را بیان کند ندیدم لذا بر آن شدم که کتابی در این زمینه بنویسم تا برای طالب علم کافی باشد.»^(۱)

ابو هلال چنان که از گفتارش پیداست تنها به فروق لغات در قرآن اکتفا نکرده است و آن را به فروق لغات در عربی نیز کشانده است وی چنین می افزاید:

«من گفتار خود را در این کتاب بر آنچه که در کتاب خدا و بر زبان فقها و متکلمان و محاورات و گفتگوهای مردم جاری است مبتنی ساختم و آنچه که دور از ذهن است و در میان مردم کمتر به کار می رود را ساختم تا این که این کتاب حد وسط میان عالی و دانی باشد زیرا که خیر الامور اوسطها.»^(۲)

این کتاب در سی باب تنظیم شده است و درست است که فقط در فروق لغات قرآن نیست اما به گونه ای است که شناخت همه فروق لغاتی که در آن آمده در شناخت قرآن و آیاتش بسیار مفید است.

۱ - ابو هلال عسکری، معجم الفروق اللغویة، ترجمه دکتر محمد علوی مقدم، ص ۲.

۲ - همان، ص ۳.

۲ - ابوالبنا ایوب بن موسی الحسینی الکفوی (متوفای ۱۰۹۴ ه. ق)، الکلیات (معجم فی المصطلحات و

الفروق اللغویة)

کتابی بسیار سودمند است که مؤلفش تعداد زیادی از فوائد و قواعد مختلف را با تعریفات دقیق جمع آوری کرده است. این کتاب از بزرگترین کتابهای فروع است بخاطر اهتمام مؤلفش به دقت در ضبط معانی الفاظ و همچنین تعریفات مختلف و آراء و نظریات گوناگون. مؤلف این کتاب را بر طبق حروف الفبا مرتب کرده است و حرف «الف» را مخصوصاً زیاد مورد کندوکاو قرار داده است و خود حرف «الف» را به فصولی تقسیم کرده و با تمام حروف الفبا آورده است مثلاً: فصل الالف و الباء، فصل الالف و التاء، فصل الالف و الثاء و... و در آخر فصلی از متفرقات را آورده است.

۳ - نورالدین بن نعمة الله الحسینی الموسوی الجزائری (متوفای ۱۱۵۸ ه. ق)، فروق اللغات فی التمییز بین

مفاد الکلمات

این کتاب در زمره تألیفاتی است که به مسئله فروق لغوی پرداخته است لکن کتاب را طولانی نساخته و در آوردن الفاظ و مفردات زیاده روی نکرده است، و به اثبات و انکار قضیه ترادف نپرداخته اما مقدمه‌ای نوشته در اهمیت شناخت تفاوت میان کلمات قریب المعنا و ضرورت تفکیک میان معانی آنها بویژه زمانی که شناخت فرق در مسئله فقهی یا حکم شرعی و مانند آن تأثیرگذار است. وی در مقدمه کتابش می‌گوید:

«من چون دیدم کسی در این جهت تلاش شایسته‌ای نکرده است به این امر اقدام کردم و روشی که در این کتاب برگزیدم آن است که آنچه را که بر آن شاهی از کتاب و سنت و یا دلیل عقل بر استعمال آن یافتم آوردم و آنچه را هم که شاهی بر آن ندیدم در اوایل متذکر شده‌ام»^(۱)

۴ - عایشه عبدالرحمن بنت الشاطی، الاعجاز البیانی للقرآن و مسائل ابن الازرق

این کتاب مشتمل بر سه گفتار است. در گفتار دوم، بخش دوم، راجع به دلالات الفاظ و راز کلمات

۱ - جزائری، فروق اللغات فی التمییز بین مفاد الکلمات، صص ۱۴ - ۱۵.

بحث می‌کند، و در پایان این گفتار به ده مورد از فروق الفاظ به ظاهر مترادف پرداخته است. آن ده مورد عبارتند از: رویا و حُلْم، آنس و ابصر، نأی و بُعد، حِلْف و قَسَم، تَصَدَّع و تَحَطَّم، خَشوع و خَشِيت، زوج و امرءة، اشْتات و شَتَّى، انس و انسان، نعمة و نعيم.

۵ - محمد بن عبدالرحمان بن صالح الشایع، الفروق اللغویة و اثرها فی تفسیر القرآن الکریم

این کتاب مشتمل بر یک مقدمه و سه باب و نه فصل و یازده گفتار است. در فصل سوم، گفتار اول، به مذهب قائلین به فروق و دلایل آنان پرداخته است. در فصل سوم، گفتار دوم، قائلین به فروق همراه با نظریاتشان را آورده است (به شش نفر از علمائی که قائل به فروق بودند پرداخته است. ابو هلال، ابن فارس، ثعلب، ابن اعرابی، ابن درستویه، جزائری). در فصل سوم، گفتار سوم، به هشت مورد از تألیفات در زمینه فروق اشاره مختصری کرده است. و بعد از آن به چهارده مورد از فروق الفاظ به ظاهر مترادف پرداخته است. آن چهارده مورد عبارتند از:

حمد و شکر، ریب و شک، حلف و قسم، شرعة و منهاج، خضوع و خشوع، شحّ و بخل، اکمال و اتمام، سبیل و طریق، خوف و خشیت، یأس و قنوط، تلاوة و قرائت، هرب و ابق و فرّ، قعود و جلوس، بلی و نعم.

۶ - محمد نورالدین المنجد، الترادف فی القرآن الکریم بین النظرية و التطبيق

وی از محققین معاصر است. کتابش مشتمل بر دو باب است. باب اول مشتمل بر سه فصل است به این ترتیب:

فصل اول: ترادف در لغت (تعریف ترادف از نظر لغت و اصطلاح، اثبات یا انکار ترادف، آرای پیشینیان، آرای محدثین، اسباب ترادف، آثار ترادف).

فصل دوم: ترادف در دو علم اصول فقه و منطق (تعریف ترادف، اثبات ترادف، اسباب ترادف و فواید آن، اقامه لفظ در جای مترادفش، ترادف خلاف اصل).

فصل سوم: ترادف در علوم قرآن کریم (اثبات ترادف، انکار ترادف)

و باب دوم اختصاص دارد به ترادف در قرآن کریم. مؤلف در این باب هیچ‌جده مورد از الفاظی که ادعای ترادف آنها شده است را متذکر شده و فرق دقیق هر واژه را با استفاده از آیات قرآن آورده است.

۱ - ۴) سوالات تحقیق

ما در این پژوهش مختصر در صد دیدیم که به این پرسش‌ها پاسخ گوئیم.

۱ - آیا فروق لغات در زبان وجود دارد؟

۲ - آیا فروق لغات در زبان عربی نیز وجود دارد؟

۳ - آیا فروق لغات در قرآن نیز وجود دارد؟

۴ - قائل شدن به فروق لغات در قرآن چه تأثیری در معنا و مفهوم آیات دارد؟

۱ - ۵) روش تحقیق

ابتدا با رهنمودهای اساتید محترم، فهرستی از کتابهای نوشته شده در زمینه فروق و ترادف، تهیه شد. در مرحله بعد با مراجعه به این کتب، مطالبی پیرامون مبحث ترادف یا فروق، سیر تحوّل و تطوّر این بحث، قائلان به فروق و ادله آنان و ادله مخالفان جمع‌آوری شد؛ و در نهایت برای عینی و عملی کردن مسئله، ده مورد از واژگان قرآن که ادعای ترادف آنها شده انتخاب شد و برای بررسی هر کدام از این موارد ابتدا به بیشتر از ۳۰ کتاب در زمینه لغت مراجعه شد تا اصل و ریشه هر واژه به خوبی مشخص شود و آن‌گاه برای تکمیل مطالب به بیش از ۲۵ منبع تفسیر رجوع شد تا نقصی باقی نماند. بعد از این مرحله با استفاده از نظرات لغویون و مفسرین، فرق یا فروق واژه‌ها را به دست داده و در پایان با پاره‌ای از آیات تطبیق دادیم.

در اینجا لازم است به نکته‌ای اشاره شود و آن این است که:

تاکنون به این شیوه کسی به مبحث "فروق لغات در قرآن کریم" پرداخته است و ما با کمبود تجربه و

سرمایه اندک علمی گامهای نخستین را در این زمینه برداشته‌ایم؛ لذا طبیعی است که نواقص زیادی در